

LA CULTURA HEBREA A LA BARCELONA MEDIEVAL

Eduard Feliu

Els delegats de la comunitat de Roma encaminaren llurs passos per terra i per mar fins que arribaren a la ciutat gran i il·lustre, perfecta en la seva pura bellesa, metròpoli d'israelites, plena del coneixement de la Torà, de bones obres, de generositat, de distingits llinatges, de riquesa, de béns, la ciutat d'esplendor coronada, Barcelona, i anaren a casa del savi eminent i cap dels nostres prohoms, rabí Salomó Adret...

JUCEF BEN IÇAC BEN AL-FAWAL, d'Osca, segle XIII, explicant per quines circumstàncies traduí una part del *Comentari a la Misnà*, de Maimònides, de l'àrab a l'hebreu.

Introducció

Són boirosos els orígens i poc certes les dades que la història ens ha preservat sobre la població jueva de Barcelona de l'Alta Edat Mitjana. Tanmateix, cal suposar que devia haver-hi jueus establerts des de temps molt antics, car a la fi del segle VIII, el papa Esteve IV ja es planyia a l'arquebisbe de Narbona i a tots els barons de Septimània i d'Hispania "quod plebs judaica [...] infra fines et territoria Christianorum allodia haereditatum in villis et suburbanis, quasi incolae Christianorum, possideant [...], et quod vineas et agros illorum Christiani homines excolant".¹ Els jueus, doncs, havien posat arrels en terres germanes i properes, i és força versemblant que a Barcelona, etapa important de l'antiga via Augusta, haguessin fet ja el mateix. De temps molt reculats hi ha una lletra d'Amram ben Sesna, gaó de Sura (Babilònia) a mitjan segle IX, adreçada "a tots els savis i llurs deixebles, i a tots els nostres germans de la casa d'Israel que habiten a la ciutat de Barcelona", bé que l'autenticitat d'aquesta adreça sigui encara objecte de disputa.² Els *Annales Bertiniani* consignen amb concisió la presència de jueus a Barcelona l'any 852, en què "Mauri Barcinoniam, Iudaeis proidentibus, capiunt, interfectisque pene omnibus christianis et urbe vastata, inpune redeunt".³ N'hi havia també, certament, quan al-Mansur, el victoriós, hi portà la guerra i la desolació l'any 985, i quan hom

1. S. SIMONSOHN, *The Apostolic See and the Jews. Documents: 492-1404*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1988, pàg. 25. Cf. B. BLUMENKRANZ, *Les auteurs chrétiens latins du Moyen Age sur les Juifs et le Judaïsme*, Paris, Mouton, 1963, pàg. 142. A la segona meitat del segle VII, Julià de Toledo tramet al seu amic Idaci, bisbe de Barcelona, un exemplar del *De comprobatione aetatis sextae* a través d'un mercader jueu anomenat Restitutus, que solia dur-hi mercaderies. Sembla raonable de pensar que el mercader jueu devia tenir correligionaris a Barcelona (BLUMENKRANZ, *Les auteurs...*, pàg. 120 i 128).
2. E. ASHTOR, *The Jews of Moslem Spain*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1973, vol. I, pàg. 131 i 134.
3. *Annales de Saint-Bertin*, a cura de F. Grat, J. Viellard i S. Clémencet, Paris, Klincksieck, 1964, pàg. 64. Vegeu el context històric d'aquesta notícia, ja utilitzada per diversos historiadors, a J. M. SALRACH, *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*, dins *Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1978, vol. II, pàg. 42-44.

redactà el text antic dels *Usatges* el segle XI. Posseïm, així mateix, nombrosos documents dels segles XI i XII que demostren que els jueus hi eren propietaris de terres, de vinyes i de cases.⁴

Però enlloc no es trasllueix que gaudissin ja d'institucions religioses i civils que fossin el precedent antic de l'aljama de segles posteriors. En realitat, no és fins a mitjan segle XIII, i seguint les petjades de l'organització municipal cristiana, que l'aljama comença a ser regida per uns secretaris, *berurim*, elegits pels membres de la comunitat, assessorats per un consell d'ancians i ajudats per uns quants funcionaris amb tasques específiques (rebedors de comptes, almoiners, clavaris, jutges, etc.). Abans era governada per *nessiim*, 'prínceps' o 'senyors', pertanyents a famílies d'alt llinatge, que es transmetien el poder hereditàriament.

Si poques i balderes són les notícies relatives a la vida material que tenim de les èpoques més allunyades, pitjor és la situació pel que fa a la vida religiosa i cultural, ja que no en sabem pràcticament res. És possible, segons que es dedueix d'algunes al·lusions i llegendes d'autors posteriors, que el Talmud de Babilònia, element indeslligable del judaisme medieval i fonament, amb la Bíblia, de tota la seva activitat religiosa i cultural, arribés a la península Ibèrica els segles VIII-IX.⁵ Però això no se sap del cert, i menys encara en quin moment pervingué a coneixença dels jueus de Barcelona.

Els jueus d'abans de l'any 1000 devien parlar la llengua del país i redactar les escriptures en llatí, com la resta de la població. No es va escriure, pel que sembla, cap obra literària en la llengua sagrada a Barcelona en aquells temps. L'hebreu era reservat exclusivament a la lectura de la Bíblia.⁶ El segle X és l'època de la restauració dels estudis hebreus en terres d'al-Andalus, és a dir a Sefarad, sota la influència de l'esplendent cultura aràbiga.⁷ Abraham ibn Daud diu que fou Judà ben David Hayug (~945-1000) qui "*restaurà la llengua sagrada en la seva perfecció, després que hagués estat negligida per tota la diàspora*".⁸ Tot fa creure que a Catalunya van recuperar l'hebreu per a la literatura més ràpidament que a d'altres llocs i que fins i tot hi parlaven en algunes ocasions quan els convenia que els cristians no els entenguessin!⁹

4. J. M. MILLÀS I VALLICROSA, «Documents hebraics de jueus catalans», *Memòries de l'Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-Arqueològica*, I, 3 (1927), pàg. 61-67; J. RIERA I SANS I F. UDINA I MARTORELL, «Els documents en hebreu conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó», *Miscellanea Barcinonensia*, 49 (1978), pàg. 21-36; E. ASHTOR, *The Jews...*, vol. II, pàg. 18; P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle*, Toulouse, Université de Toulouse-Le Mirail, 1975, vol. I, pàg. 116-117; J. CASANOVAS, «Propiedades de judíos en el territorio de Barcelona durante los siglos X-XII», *Anuari de Filologia (Estudis Hebreus i Arameus)*, 15, secció E, 2 (1992), pàg. 99-108. D'altra banda, a la primèria del segle XI, sembla que alguns jueus ja eren funcionaris del comte de Barcelona, com ara el que morí a Ronda l'any 1010, amb tot de nobles i eclesiàstics catalans, segons que diu Ibn Idari (ASHTOR, *The Jews...*, vol. I, pàg. 18). Un tal Aaron, *el Barceloní*, mercader jueu, apareix en una carta de 1141 trobada a la *guenizà* del Caire (S. D. GOITEIN, *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton, Princeton University Press, 1973, pàg. 265).
5. ASHTOR, *The Jews...*, vol. I, pàg. 120-122; N. A. STILLMAN, «Aspects of Jewish Life in Islamic Spain», dins *Aspects of Jewish Culture in the Middle Ages*, a cura de Paul E. Szarmach, Albany, State University of New York Press, 1979, pàg. 51-84 (especialment pàg. 56).
6. Aquesta era la situació a tota la diàspora mediterrània des de feia molts segles. Vegeu M. SIMON, *Recherches d'Histoire Judéo-Chrétienne*, Paris, Mouton, 1962, pàg. 34, pel que fa a l'Àfrica romana, i B. BLUMENKRANZ, *Juifs et Chrétiens dans le monde occidental. 430-1096*, Paris, Mouton, 1960, pàg. 4 i següents.
7. Vegeu MOSSÉ BEN NAHMAN, *El Llibre de la Redempció i altres escrits*, Barcelona, Universitat de Barcelona i Ajuntament de Girona, 1993, pàg. 46, n. 113, quant al sentit medieval del nom *Sefarad*.
8. *Sefer ha-Qabbalah (The Book of Tradition) by Abraham ibn Daud*, edició del text hebreu i traducció anglesa a cura de G. D. Cohen, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1967, pàg. 101 (text hebreu, pàg. 73).
9. N. M. SARNA, «Hebrew and Bible Studies in Medieval Spain», dins *Sephardi Heritage*, a cura de R. D. Barnett, London, Vallentine Mitchell, 1971, pàg. 329: "*Moses ibn Chiquitilla (c. 1080) had stated that the Jews of Catalonia and Provence were devoted to Hebrew and accustomed to speak it*". També la

Sigui com sigui, Benjamí de Tudela, que passà per Barcelona vers 1166, hi trobà homes assenyats i en remarcà l'activitat negocijant: «[De Tarragona] a Barcelona hi ha dues jornades de camí. Allí hi ha una santa comunitat [jueva], amb homes savis i intel·ligents, i de noble nissaga, com ara rabí Sésset, rabí Saltell, rabí Salomó i rabí Abraham ben Hasday. És una ciutat petita i bonica, situada a la riba del mar, on arriben amb mercaderia comerciants d'arreu: de Grècia, de Pisa, de Gènova, de Sicília, d'Alexandria d'Egipte, de la terra d'Israel i de totes les contrades d'Àfrica».¹⁰ El que Benjamí de Tudela no reporta és que ja feia un segle que els jueus barcelonins havien començat a donar a la cultura hebrea algunes obres literàries innovadores i perdurables.

Els autors més antics

És colpidor de veure que en una època tan primerenca com és la segona meitat del segle xi, quan encara el domini dels comtes de Barcelona s'estenia només per una petita part del que després seria Catalunya, i els regnes musulmans patien el nou ordre almoràvit, sorgeixen dins el clos de la comunitat jueva de Barcelona tres de les figures més insignes de la cultura hebrea d'aquells temps de tota la península: Issac ben Rovèn, *el Barceloní* (nat el 1043), Abraham bar Hiya (nat vers el 1065) i Jafudà ben Barzilay, *el Barceloní* (nat vers el 1070). Tots tres precedint, bé que de poc, el navarrès Abraham ben Ezra (1084-1164) en l'ús de l'hebreu per a tota mena d'escrits, filosòfics, teològics, exegetics o jurídics. En d'altres terres hispàniques, els jueus escrivien encara en àrab, salvant l'obra lingüística del tortosí Menahem ben Saruc a la Còrdova califal del segle x, tot allò que no fos poesia, per a la qual empraven un hebreu fonamentalment bíblic, com ara van fer els *'princeps del cant'* (així els anomenà Judà al-Harizí): Salomó ben Gabirol (1021-1058), Judà ha-Leví (1075-1141) i Moisès ben Ezra (1055-1140), per esmentar només els cimalls d'aquella esponerosa cultura hebraico-andalusina.

Issac ben Rovèn, el Barceloní, nat a Barcelona, se'n va anar a viure a Dènia en un moment indeterminat de la segona meitat del segle xi, i allí s'emparentà amb la distingida família dels Ibn Laktush. Dènia tenia aleshores relacions molt estretes amb Barcelona, fins al punt que els seus mossàrabs estaven sota la jurisdicció espiritual del bisbe de Barcelona. Issac ben Rovèn restà a Dènia fins a la mort.¹¹ El 1078, als trenta-cinc anys, diu ell mateix, va traduir de l'àrab a l'hebreu un llibre de Hai ben Serira, gaó de Pumbedita (segles x-xi), sobre les normes del comprar i del vendre. Però és conegut sobretot per les *azharot*, o poemes litúrgics per a la festa de la Pentecosta, que va compondre, bo i entrelaçant-hi amb molta traça els versets bíblics amb els seus propis versos.¹² Va escriure també algunes altres composicions poètiques i comentaris a dos tractats del Talmud. Issac ben Rovèn va ser dels primers a deixar l'estil ultrancer i hermètic dels poetes litúrgics, *paytanim*, que segles

tesi doctoral d'Ora LIMOR, *The Disputatton of Majorca 1286*, Jerusalem, The Hebrew University, 1985, vol. II, on el protagonista cristià, Inghetto Contardo, reporta diverses vegades que durant la disputa els jueus parlaven entre ells en hebreu: «*Et tunc Iudei inter eos Hebrayce loquentes...*» (pàg. 60-61). Aquesta *Disputa* ha estat editada i traduïda al francès recentment per Gilbert Dahan: Inghetto CONTARDO, *Disputatio contra Iudeos/Controverse avec les Juifs*, Paris, Les Belles Lettres, 1993.

10. Vegeu *Libro de viajes de Benjamin de Tudela*, traducció castellana de J. R. Magdalena Nom de Déu, Barcelona, Riopiedras, 1982, per a més informació sobre aquesta obra.

11. Algun historiador ha dit que havia estudiat a Còrdova, però això és una deducció sense cap fonament. Vegeu *Sefer ha-Qabbalah*, edició a cura de G. D. Cohen, pàg. 83-84, n. 371-379, i pàg. 140-141, suplement de la n. 372. També ASHTOR, *The Jews...*, vol. II, pàg. 294-295 i pàg. 365, n. 337-341; P. BALANÀ, *Crònica política de la pre-Catalunya islàmica*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1992, pàg. 60-63.

12. M. E. BARJAU, i T. CALDERS, «Les *azharot* de Rabí Ishaq al-Barseloní», *Anuari de Filologia (Estudis Hebreus i Arameus)*, 14, secció E, núm. 1 (1991), pàg. 61-72.

enrere, a Palestina, havien forçat la llengua hebrea més enllà de tot límit raonable.

L'activitat de **Jafudà ben Barzilay, el Barceloní**, deixeble d'Issac ben Rovèn, degué començar a la ratlla dels segles XI i XII, ja que va néixer vers 1070, i devia continuar almenys durant tot el govern de Ramon Berenguer III, en què Catalunya i Provença estaven unides sota el poder del comte de Barcelona. Tot fa creure que visqué sempre a Barcelona, on restaren els seus llibres i la seva biblioteca. Hi ha diversos autors posteriors que afirmen haver anat a Barcelona a copiar-los o a consultar-los.¹³ Segons Halberstam, la 'magna obra' sobre diverses regles talmúdiques que els autors jueus posteriors atribueixen a rabí Jafudà ben Barzilay consistia en tres parts: el *Séfer ha-Ittim* [Llibre sobre els temps litúrgics], que comprenia també les normes sobre diversos altres aspectes de la vida religiosa; el *Séder Naschim* [Ordre de les dones], anomenat també *Yibús Sheer Basar* [Establiment del parentiu], sobre les relacions matrimonials; i el *Séfer ha-dinim* [Llibre de les lleis], al qual pertany el *Séfer ha-Shetarot* [Llibre dels documents legals], que és un formulari de setanta-tres models d'escriptura (des d'un permís d'embargament donat per un tribunal rabínic a un creditor fins a nomenaments i contractes de tota mena), tots escrits en una barreja d'aramèu i hebreu, com és usual en aquest tipus de documents.¹⁴

Ultra aquests llibres, que han valgut a Jafudà ben Barzilay de ser qualificat "*una de les autoritats rabíniques més eminentes del seu temps*",¹⁵ escrigué també el *Perush Séfer Yetsirâ* [Comentari sobre el Llibre de Creació]. El *Llibre de Creació* és un tractat molt breu d'especulació cosmològica i lingüística, d'origen palestínic, escrit entre els segles III i VI; és un dels llibres esotèrics que nodriren i configuraren les idees dels cabalistes occitanocatalans a la primeria del segle XIII. Tanmateix, cal fer remarcar que el comentari de Jafudà ben Barzilay, bé que conté nombroses doctrines esotèriques de molta antiguitat, no transparenta cap de les idees fonamentals del que després fou la Càbala gironina. En aquest sentit, doncs, hom el pot qualificar de precabalista. La primera part d'aquest comentari, quasi la meitat, és una antologia de tots els textos i de totes les tradicions de caràcter esotèric que l'autor va poder aplegar. Hom hi troba –i aquest fet té la seva importància– fragments de diversos capítols d'una obra de David al-Muqamis, autor que va viure a Babilònia el segle IX. És remarcable el to polèmic envers els cristians que el mou en alguns punts i l'estructura intel·lectual neoplatònica que el distingeix en tractar de diverses idees filosòficomatèriques.

Abraham bar Hiya, que morí probablement poc després de 1136, és una biga mestra de l'edifici de la cultura hebrea a la Catalunya medieval. La constància amb què hom l'anomena 'sefardí' i el títol àrab, certament només honorífic, de *Sabib al-Shurta* (Prefecte de la Guàrdia),¹⁶ i, no cal dir-ho, les seves coneixences de llengua i cultura àrabisques, fan pensar que procedia d'algun dels regnes de taifes fronteres i que no havia nascut en terra cristiana. D'altra banda, el títol hebreu de *Nassî* (Príncep), d'origen babilònic, indica que pertanyia a una família de rang. Pel que sembla, viatjà pel nord de França (*Sarefat*), on l'instaren a escriure llibres de ciència en hebreu, ja que els jueus d'aquelles contrades no en tenien cap. És, doncs, per aquesta amable suggestió que Abraham bar Hiya posà fil a l'agulla i trafegà en llibres hebreus una bona part de la ciència dels àrabs. Va ser un transmissor molt

13. *Séfer ha-Sbetarot*, edició a cura de S. Halberstam, Berlin, 1988, pàg. 4 de la introducció. Bé que les escriptures d'aquest llibre no solen contenir dates ni noms propis de cap mena, la núm. 57 (pàg. 90), que és una *avinença*, diu en el lloc de la datació: "*El dia tal del mes tal de l'any tal de la creació del món, segons el còmput que seguim aquí, a la ciutat de Barcelona*".

14. *Séfer ha-Sbetarot*, pàg. 5.

15. G. SCHOLEM, *Les origines de la Kabbale*, Paris, Aubier-Montaigne, 1966, pàg. 56.

16. Sobre el mot *Shurta*, vegeu C. BARCELÓ, «Algunos arabismos en valenciano», dins *Miscel·lània Sanchis Guarner*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, vol. I, pàg. 249-250.

important dels coneixements científics que els musulmans havien arreglat i desenvolupat fins aleshores. La seva influència fou duradora, perquè, a més d'escriure llibres en hebreu, féu traduccions de l'àrab al llatí amb la col·laboració de Plató de Trívoli, a Barcelona. L'obra científica d'Abraham bar Hiya, que abraça la cosmologia, l'astronomia, la geometria, etc., va ser traduïda al català i al castellà per J. M. Millàs i Vallicrosa, acompanyada d'estudis aprofundits.¹⁷

Però, a més, Abraham bar Hiya és una baula imprescindible en la cadena que transmet al món jueu medieval antigues doctrines religioses i filosòfiques de diverses procedències, barrejant-hi, amb molta independència i una certa originalitat, elements talmúdics, aristotèlics i neoplatònics. Tanmateix, aquests darrers són els que hi tenen més de pes, bé que fent-los estar sempre en harmonia amb la Bíblia i al servei de la moral. Dels seus llibres filosòfico-religiosos, *Hegyon ha-néfesh* [Meditació de l'ànima]¹⁸ és el de més contingut filosòfic, mentre que *Meguil-lat ha-megal-lé* [Llibre revelador], traduït al català per J. M. Millàs i Vallicrosa l'any 1929, és una obra d'escatologia, en què l'autor s'aferrissa a descobrir la data d'arribada del Messies, fixada en l'any 1358, emprant la Bíblia –sobretot Daniel– però donant-li l'aval de l'astrologia. Aquest darrer llibre, que demostra influències cristianes (Isidor de Sevilla, diuen, i potser d'altres), va gaudir d'un gran prestigi, tant a Catalunya (per exemple, Mossé ben Nahman, en el *Llibre de la Redempció*) com en d'altres països (els moviments pietistes d'Alemanya dels segles XII-XIII).¹⁹

S'ha conservat una interessant *Carta apologètica sobre l'astrologia*, adreçada per Abraham bar Hiya a Jafudà ben Barzilay vers 1120.²⁰ El primer hi justifica l'astrologia, que el mateix patriarca Abraham va exercir, segons el Talmud, defensant-la de l'acusació de ser una pràctica idolàtrica que el segon li havia alleivat públicament un dia que Abraham bar Hiya havia suggerit de retardar l'hora del casament d'un deixeble perquè fos propícia astrològicament. L'astrologia és una ciència autèntica i és lícit d'estudiar-la i practicar-la, insisteix Abraham bar Hiya amb un feix de citacions bíbliques i talmúdiques. L'acceptació o el rebuig de l'astrologia ha discriminat sempre els individus tot al llarg de la història, tant jueva com cristiana.

Un dels aspectes de més transcendència de l'obra d'Abraham bar Hiya és l'esforç que va fer per escriure en un hebreu clar i senzill, ben diferent del que van fer servir després els Tibon en llurs traduccions de l'àrab. Va ser, de fet, el primer a emprar l'hebreu per tractar, en prosa, de filosofia i teologia. Però li calgué forjar una bona quantitat de mots nous per poder expressar el nom de moltes coses que no havien estat mai dites en hebreu, sobretot en el camp de la ciència. Una part d'aquesta terminologia travessà l'Edat Mitjana i ha arribat fins als nostres dies. Un il·lustre lingüista de la Universitat Hebrea de Jerusalem, Hayim Rabin, ha dit, referint-se a aquest aspecte de l'obra del savi rabí de Barcelona: "*El fet que Abraham bar Hiya triés un tipus d'hebreu misnaic per escriure les seves obres s'ha de considerar com l'esdeveniment més important de la història de la llengua hebrea d'ençà que deixà de ser parlada fins al seu renovellament el segle XIX*".²¹

17. Vegeu els treballs de J. M. Millàs i Vallicrosa referents a Abraham bar Hiya a la seva bibliografia, publicada a *Sefarad*, 30 (1970), pàg. 222-250.

18. Nova edició del text hebreu a cura de G. Wigoder, Jerusalem, Mossad Bialik, 1972. Traducció anglesa del mateix editor: *The Meditation of the Sad Soul*, London, Routledge & Kegan Paul, 1969. Sobre el seu pensament: G. VAJDA, «Les idées théologiques et philosophiques d'Abraham bar Hiya», *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen-Âge*, 15 (1946), pàg. 121-223.

19. G. SCHOLEM, «Reste neoplatonischer Spekulation in der Mystik der deutschen Chasidim und ihre Vermittlung durch Abraham bar Chiya», *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 75 (1931), pàg. 172-191.

20. Publicada per Z. SCHWARTZ, a *Festschrift Adolf Schwartz*, Wien, 1917, pàg. 23-36. Vegeu-ne un resum a C. SIRAT, *La Philosophie juive au Moyen Âge*, Paris, CNRS, 1983, pàg. 110-111.

21. Citat per G. Wigoder a *The Meditation...*, pàg. 30. També H. RABIN, «Abraham bar Hiya u-tehiyat

També de bona hora va tenir Barcelona un home de lletres important, conreador del gènere literari de la *macama*:²² **Jucef ben Meir ben Zabara** (nat vers 1140), metge de “la terra de Barcelona”, on va viure “tranquil i reposat des de la seva juvenesa entre amics i companys”, com ens fa saber ell mateix. Probablement va estudiar a Narbona i va exercir la medicina a Barcelona. És autor d’un poema sobre els principis de la fisiologia, *Baté ha-néfesh* [Les estances de l'ànima] i d’un himne litúrgic; però és conegut sobretot pel seu *Séfer ha-Shaashuim* [Llibre d’ensenyaments delectables], traduït al català per I. González-Llubera l’any 1931).²³ Dedicat a Sésset Benvenist, el *Séfer ha-Shaashuim* aplega, prenent per model el gènere de la *macama*, tan excel·lentment treballat pels àrabs, un bon nombre de contes, proverbis, poesies i discussions sobre qüestions naturals, amb la finalitat de treure’n una lliçó de moralitat: la del rodamon que torna al seu indret desenganyat de tot el que ha vist pels camins de la terra. L’estructura del llibre, els temes que hi tracta i la llengua i l’estil que utilitza li donen qualitats originals respecte als autors àrabs que el precediren en aquest gènere.²⁴ Cal remarcar que Jucef ben Meir ben Zabara representa un judaisme molt liberal, amb tocs de sincretisme cultural, posició que compartia amb Sésset Benvenist i que era resultat de l’admiració que ambdós sentien per la ciència aràbiga. En aquest llibre demostra posseir àmplies coneixences de les doctrines filosòfiques i científiques del seu temps. Sense menyssejar la seva familiaritat amb la tradició cultural i religiosa jueva, els erudits són unànimes a reconèixer en el *Séfer ha-Shaashuim* la preponderància absoluta d’elements procedents de la cultura musulmana.

Sésset Benvenist (mort vers 1209), a qui Jucef ben Meir ben Zabara dedicà el seu llibre, fou un dels jueus més rics i poderosos de tota l’Edat Mitjana a Catalunya. Metge i batlle d’Alfons el Cast i de Pere el Catòlic, diplomàtic i conseller, propietari de cases i terres arreu d’Aragó i Catalunya, fou també un defensor fermíssim de les idees de Maimònides, entre elles d’aquella interpretació purament espiritual de la resurrecció que fou l’esca que va encendre el foc de la controvèrsia dita maimonidiana a la primeria del segle XIII. Malgrat les tasques dels seus càrrecs, Sésset Benvenist va tenir lleure encara d’escriure uns quants tractats mèdics (per exemple, un tractat de ginecologia en àrab, segons Sarton) i alguna poesia.

La fi del sincretisme cultural

La lluita religiosa provocada pels contradictors de les idees de Maimònides durant la tercera dècada del segle XIII (l’època dels grans afanys conqueridors de Jaume I), arreu de Provença, Catalunya i Castella, esdevingué alhora, a Barcelona, un combat polític a ultrança entre les poderoses famílies jueves que dominaven la comunitat barcelonina i l’oposició, menada –tot ho fa creure– per Mossé ben Nahman. Al capdavall, després de moltes baralles, conxorxes, difamacions i aspres disputes, el grup opugrador dels privilegis de què gaudien els qui detenien el poder, sobretot del pri-

leshonenu bi-ymé ha-benàyim» [Abraham bar Hiya i la restauració de la nostra llengua a l’Edat Mitjana], *Metsudá*, 3-4 (1945), pàg. 158-170; G. B. SARFATTI, *Mathematical Terminology in Hebrew Scientific Literature of the Middle Ages*, Jerusalem, The Hebrew University, 1968, pàg. 61-129, [en hebreu], dedicades a l’aportació d’Abraham bar Hiya.

22. Mot àrab que significa ‘reunió’, ‘vetllada’, i consisteix en un recull de faules, proverbis, aforismes, poesies i discussions sobre els més diversos temes, embastats amb un fil argumental molt prim, sovint algun viatge del protagonista.
23. Faig remarcar que el llibre de Y. DISHON, *Séfer ha-shaashuim le-Yosef ben Meir ben Zabara*, Jerusalem, Rubin Mass, 1985, és un estudi sobre l’obra, però no conté cap nova, ni vella, edició del text (contràriament al que diu A. Sáenz-Badillos a *Diccionario de Autores Judíos*, Córdoba, El Almendro, 1988, pàg. 200).
24. Y. RATZABY, «Pitgamim araviyim be-Séfer ha-Shaashuim» [Proverbis àrabs en el Séfer ha-Shaashuim], *Biqoret u-farsbanut* (Universitat Bar-Ilan), 9-10 (1976), pàg. 176-196.

vilegi de la successió hereditària als càrrecs públics i comunitaris, sembla que reeixí en la seva lluita. Com a conseqüència d'aquests esdeveniments hi hagué no solament un canvi polític sinó també cultural. El racionalisme filosòfic i el sincretisme cultural d'origen judeo-àrab feren un capgirell definitiu a Barcelona.²⁵ L'estudi del Talmud i els diferents corrents cabalístics agafaren embranzida; i els nous intents de conversió dels jueus per part dels cristians, amb l'ús del Talmud i de l'hebreu, donaren naixença també a una nova apologètica del judaisme, que anirà desenvolupant-se al llarg dels segles següents, ben apuntalada en el coneixement de les Escripures cristianes. La controvèrsia maimonidiana, però, continuà amb diverses flamarades tot al llarg del segle XIII, fins a l'expulsió dels jueus del reialme de França el 1306.

Abraham ben Hasday va ser un dels barcelonins que participaren en les lluites socials i religioses que acabem d'esmentar, sortint a la defensa de Maimònides. Visqué a la primera meitat del segle XIII; però, de la seva vida, no se'n coneix cap data exacta. Va tenir lligams d'amistat duradors i sincers amb David Quimhí, el gramàtic de Narbona, que en passar per Barcelona —quan les comunitats occitanes l'enviaren a la península en cerca de suport per a l'excomunicació dels antimaimonistes, l'any 1232, l'any de la conquesta de València— degué fer alberg a casa seva. És David Quimhí qui demanà a Abraham ben Hasday de traduir de l'àrab el *Séfer ha-yesodot* [Llibre dels elements] d'Isaac Israelí (segle X). Així ho reconeix el mateix a la introducció: "*Va ser David Quimbí qui em va pregar que fes aquesta traducció, i m'hi encoratjà. Em va fer fer allò que jo no hauria fet per mi mateix i em va fer aconseguir allò que jo no hauria aconseguit tot sol*". Abraham ben Hasday també va traduir un tractat de moral del filòsof musulmà Algatzell, *Mizan al-amal* [Criteri de l'acció], amb el títol de *Mozné sédeq* [Balances justes], on les citacions de l'Alcorà i dels Hadith són substituïdes per referències bíbliques i talmúdiques;²⁶ el *Séfer ha-tapūah* [Llibre de la poma], obreta d'origen àrab, atribuïda falsament a Aristòtil;²⁷ i el *Séfer ha-Mitsvot* [Llibre dels preceptes] de Maimònides.

Però el prestigi de què gaudeix Abraham ben Hasday en la història de la literatura hebrea li ve del llibre *Ben ha-mélekh we-ba-nazir* [El príncep i el monjo], traduït al català per Tessa Calders el 1987, que és l'adaptació hebrea, a partir de la versió àrab, d'aquella història que donà en el món cristià, després d'increïbles toms, el *Barlaam i Josafat*, l'origen remot de la qual s'ha trobat a l'Índia. L'autor del *Ben ha-mélekh we-ba-nazir* hi utilitza els recursos de la *macama*, entremesclant amb habilitat la prosa rimada i la poesia en un hebreu, d'altra banda, de gran qualitat, per explicar la història del príncep que, reclòs en un palau pel seu pare, rep la visita d'un monjo, que el posa en coneixença dels sofriments que aguaiten l'home en aquesta vida i l'alliçona en els camins de la saviesa i del temor de Déu. Un dels elements singulars de l'obra d'Abraham ben Hasday és la lliçó de filosofia que el monjo dóna al príncep en els capítols 32-35, que són els darrers de l'obra, parlant-hi dels diversos graus de la teoria neoplatònica de l'emanació i del destí de l'ànima després de la mort. Aquest text no existeix en la versió àrab. Hom creu que Abraham ben Hasday introduí en aquests capítols, traduint-la de l'àrab, una obra neoplatònica pseudo-epigràfica, de la qual es troben fragments en Isaac Israelí i en l'anònim autor de la versió àrab llarga (de la qual procedeix la llatina) de la *Teologia* del pseudo-Aristòtil.²⁸

25. Cf. les paraules grosses que diu G. VAJDA, tot parlant d'altres coses, a «Un chapitre de l'histoire du conflit entre la Kabbale et la philosophie: La polémique anti-intellectualiste de Joseph ben Shalom Ashkenazi de Catalogne», *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen-Age*, 23 (1956), pàg. 46, n. 2.

26. H. ZAFRANI, *Kabbale, vie mystique et magie*, Paris, Maisonneuve & Larose, 1986, pàg. 29.

27. Vegeu-ne una versió catalana medieval a *La mort d'Aristòtil*, versió quadrecentista del *Liber de Pomo*, a cura de Jaume Riera i Sans, Barcelona, Edicions del Mall, 1981.

28. S. M. STERN, «Ibn Hasday's Neoplatonist. A Neoplatonic Treatise and Its Influence on Isaac Israeli and the Longer Version of the Theology of Aristotle», *Oriens*, 13-14, (1961), pàg. 58-120.

Un altre dels qui participaren en la confusa lluita contra el racionalisme filosòfic i contra els personatges que fruien del poder polític a Barcelona en el primer terç del segle XIII fou **Samuel ben Issac ha-Sardí**, home també riquíssim i erudit eminent, amic íntim de Mossé ben Nahman, a qui féu costat en aquells temps revolts. Es conserven uns quants documents que concerneixen els béns de Samuel ha-Sardí i la seva família. Als trenta anys va començar a escriure l'únic llibre seu que es conserva, el *Séfer ha-Terumot* [Llibre de les ofrenes]. Diu ell mateix que el va escriure l'any 1223. És una obra de jurisprudència religiosa que va tenir una gran influència en el desenvolupament d'aquesta ciència. Però el llibre és també important perquè ens ha transmès una gran quantitat de dictàmens de Mossé ben Nahman que són la resposta d'aquest a les consultes que el seu amic li féu sobre qüestions de dret civil. Samuel ha-Sardí morí vers 1256-57. Res no impedeix d'atribuir-li la bella làpida del carrer Marlet que commemora l'establiment d'una obra pia.²⁹

Entre els documents relatius a Samuel ha-Sardí hi ha una escriptura datada a Barcelona el 1216 i signada, conjuntament amb dos altres membres del tribunal rabínic que la va estendre, per **Jafudà ben Jacar**. Tot fa creure que es tracta del mestre de Mossé ben Nahman. Segons el testimoniatge de Menahem ha-Meirí, de Perpinyà, i de Nissim ben Rovèn, *el Gironí*, fou un rabí d'aquest nom que aciençà mestre Mossé de Girona en diverses doctrines. Jafudà ben Jacar, d'origen occità, li degué transmetre també alguns secrets cabalístics, que Mossé ben Nahman deixà en herència als seus propis deixebles (entre ells Salomó ben Adret). Jafudà ben Jacar va escriure un llibre anomenat, segons que diu Salomó ben Semah Duran, *Maayan ganim* [Font de jardins], en què comentava les pregàries litúrgiques, aclarint-ne les diferents versions i donant-ne les normes talmúdiques que concernien cada pregària.

Parlant de càbala, cal no negligir el fet que l'any 1270 l'aragonès Abraham Abulafiya (contra les pretensions messiàniques del qual s'arborà Salomó ben Adret) va estudiar, a Barcelona, dotze comentaris sobre el *Séfer Yetsirà*. Un d'aquests comentaris era el de **Barukh Togarmí**, habitant d'aquesta ciutat, que Abulafiya anomena "mon mestre". Abulafiya diu en una de les seves obres que a Barcelona tingué contactes amb místics cristians, amb els quals s'entengué força bé tocant a diverses doctrines exegetiques.³⁰ També cal tenir presents les poques notícies que tenim de David ha-Cohen, deixeble de Mossé ben Nahman, que se n'anà de Barcelona vers 1280, cap a Toledo, i fou, pel que sembla, un important transmissor de la Càbala catalana a Castella.³¹ D'altra banda, fem remarcar que entre 1259 i 1262, Hil·lel de Verona, traductor i filòsof italià, i fervent defensor de Maimònides, estudià a Barcelona amb Jonà de Girona, segons ens fa saber en una lletra que s'ha conservat.³²

29. A propòsit d'aquesta làpida, em permeto de puntualitzar el que segueix: Salomó ben Adret (dictamen I: 742, i 269 dels atribuïts a Mossé ben Nahman) i Nissim ben Rovèn (dictamen 1) confirmen que en llur temps (segles XIII-XIV) el mot *beqdesb* (primer d'aquesta làpida) indicava un hospital per als pobres (malalts o bons de salut, afegeix rabí Nissim). S. Assaf ja assenyala a *Sifran shel risbonim*, Jerusalem, 1935, pàg. 54, n. 2, que calia llegir *beqdesb* i no pas *ha-qadosb*, com havia fet erròniament M. Schwab. D'altra banda, de la comparació del document XVI publicat per J. M. MILLÀS I VALLICROSA, *Documents hebraïcs de jueus catalans*, Barcelona, 1927, amb el document 847 publicat per A. HUICI MIRANDA, *Documentos de Jaime I de Aragón, 1251-1257*, Zaragoza, Anubar, 1978, se'n segueix que el nom vulgar de Samuel ben Issac ha-Sardí era Llobell Cerdan. Finalment, no essent una làpida funerària, l'abreviatura final pot voler dir: "El seu llum crema permanentment", cosa que significaria que la donació o l'establiment de l'hospital es féu en vida del donant.

30. M. IDEL, «La història de la Càbala a Barcelona», dins *La Càbala*, Barcelona, Fundació Caixa de Pensions, 1989, pàg. 66-68; S. SHAHAR, «Écrits cathares et commentaire d'Abraham Abulafia sur le Livre de la Création», dins *Juifs et Judaïsme de Languedoc*, Toulouse, Privat, 1977, pàg. 350-351.

31. M. IDEL, *Kabbalah. New Perspectives*, New Haven, Yale University Press, 1988, pàg. 212.

32. J. PRAWER, *The History of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford, Clarendon Press, 1988, pàg. 272.

La prevalença del moviment antifilosòfic

La segona meitat del segle XIII fou temps de gran trasbals a Catalunya: hi tingué lloc la signatura de l'important tractat de Corbeil (1258), la temptativa de croada a Terra Santa (1269), la mort de Jaume I (1276), la revolta d'al-Azraq (1277), l'ocupació de Sicília per Pere el Gran (1282), l'intent de revolta del poble de Barcelona (1284), la croada de Felip l'Ardit (1285), la conquesta de Menorca (1287). Fou també, però, l'època de Ramon Martí, cap del *studium hebraicum* de Barcelona a partir de 1281, de Ramon Llull, d'Arnau de Vilanova i de la creació de l'Estudi General de Lleida (1300). Tanmateix, són dos esdeveniments d'aparent intranscendència per a la història general els que atermenen la vida política i social de l'aljama de Barcelona en aquell període: la disputa religiosa de 1263 i la decisió política de les Corts de 1283, en temps de Pere el Gran, en què es van aprovar lleis restrictives envers els funcionaris jueus.

Deixant de banda les Corts de 1283, de les quals no ens pertoca de parlar aquí, diguem només, pel que fa a la disputa de 1263 entre Mestre Mossé de Girona (Nahmànides) i Fra Pau Cristià davant les autoritats civils i religioses cristianes, que cal posar en relleu el caràcter innovador de la posició intel·lectual dels dominics, que empraren no solament la Bíblia, com s'havia fet fins aleshores, sinó també el Talmud i els *midraixim*, és a dir la pròpia literatura rabínica, i el coneixement de la llengua hebrea, per demostrar que Jesús de Natzaret era el Messies promès a l'Antic Testament. Car era aquesta la intenció dels cristians en aquestes disputes, i no pas la de debatre el fonament de llur fe, com ja diu el document de convocatòria de la disputa de 1263. Aquesta fou decidida "no pas amb la intenció de dur la fe del Senyor Jesucrist a debat amb els jueus, com si fos cosa dubtosa, car aquesta fe no admet, a causa de la seva certesa, cap mena de discussió, ans perquè la veritat d'aquesta fe es mostrés tan evident que esvair els errors dels jueus".³³ La disputa va afectar pregonament els jueus, que aleshores començaren a aparellar noves i esmolades armes per defensar el judaisme.

Un dels llibres més populars i preciosos del judaisme medieval, contínuament reeditat d'aleshores ençà, és el *Séfer ha-binukh* [Llibre de doctrina], en què, prenent com a base el *Séfer ha-mitsvot* [Llibre dels preceptes] de Maimònides, hom presenta els sis-cents tretze preceptes tradicionals en un arranjamant diferent i original. En lloc de distribuir-los, com havia fet Maimònides, en preceptes positius (248) i negatius (365), l'autor del *Séfer ha-binukh*, ho fa segons les perícopes, és a dir segons els fragments del Pentateuc que hom llegeix a la sinagoga cada dissabte de l'any, i els comenta d'una manera molt entenedora i plaent, aprofitant el que Maimònides havia dit, però afegint-hi tota mena d'històries bíbliques i talmúdiques, i les seves opinions, sovint força personals, concernent les raons que justifiquen cada precepte. L'obra té un caràcter didàctic evident i és adreçada al fill de l'autor: "M'ha semblat escaient —diu— d'escriure els preceptes per perícopes i, per tant, segons l'ordre de la Torà, a fi de deixondir el cor del meu noi i dels seus companyons, cada setmana, perquè, en havent estudiat la perícopa, reflexionin els preceptes corresponents, i s'hi avesin, i uneixin llurs pensaments amb el Pensament Pur [Déu], bo i meditant sobre els principis fonamentals de la religió, abans que no els vinguin al pensament trufes i foteses". Aquest llibre fou escrit entre 1252 i 1256 per un "jueu barceloní de la casa de Leví", com diu el mateix autor al pròleg, que hom identificava tradicionalment amb Aaron ha-Leví, de Barcelona, col·lega de Salomó ben Adret. Tanmateix, les moltíssimes contradiccions que hi ha entre el *Séfer ha-binukh* i les opinions d'Aaron ha-Leví a les seves obres autèntiques, contradiccions ja detectades al segle XVIII per

33. *Disputa de Barcelona de 1263 entre Mestre Mossé de Girona i Fra Pau Cristià*, Barcelona, Columna, 1985.

H. Y. D. Azulai, han acabat per fer palès que no en pot ser l'autor. Després de pacients anàlisis i d'enginyoses hipòtesis, que s'han anat verificant, avui se sap que l'autor veritable d'aquest llibre és **Pinhas ha-Leví**, de Barcelona, germà gran de l'esmentat Aaron, i que el va escriure per al seu fill Josuè. Pinhas i Aaron eren descendents del gironí Zerahya ha-Leví, l'autor del *Séfer ha-maor*. Pinhas va ser un dels mestres del seu germà i autor de diversos comentaris talmúdics.³⁴

Aaron ha-Leví, més exactament Aaron ben Jucef ha-Leví, germà de Pinhas, fou, com he dit, col·lega de Salomó ben Adret i morí l'any 1300. No hi ha dubte que és el mateix que apareix en documents cristians amb el nom de Aaron de Na Clara, a qui el rei Pere el Gran va comissionar, juntament amb Salomó ben Adret, per resoldre certes disputes que havien sorgit a l'aljama de Saragossa. Nissim ben Rovèn transcriu, en un dels seus dictàmens, una ordinació de la comunitat jueva de Saragossa feta el 1283 a consell d'Aaron ben Jucef ha-Leví.³⁵ El curiós del cas és que, justament, els dos savis jueus de Barcelona, tot i ser de la mateixa branca ideològica, no s'entenen pas gaire en més d'una qüestió de jurisprudència religiosa. Aaron ha-Leví va escriure fins i tot un llibre, *Bédeq ha-bâyit* [Les esquerdes de la casa] per impugnar les opinions que Ben Adret havia expressat en un llibre intítulat *Torat ha-bâyit* [La llei de la casa]. Aaron ha-Leví és també l'autor de l'obra *Pequdat ha-leviyim* [La tasca dels levites], en què comenta el compendi dels tractats talmúdics *Berakhot* i *Taanit* fet per Al-Fasí (segle XI). Redactà així mateix uns comentaris talmúdics que han estat sempre molt estudiats i apreciats al llarg de les generacions.

Salomó ben Adret és una de les figures primícies del judaisme català. Va néixer a Barcelona vers 1235 i va morir-hi vers 1310. Talmudista eminent i juriconsult de reconeguda perícia, a qui recorregueren diverses vegades els reis de Catalunya perquè entengués en afers jueus, redactà milers i milers de dictàmens (on apareixen, a vegades, mots catalans) a consultes que li adreçaven els jueus de tot el territori de l'antiga Corona d'Aragó, de Provença, d'Espanya, de França i, fins i tot, d'Alemanya. Va obrir una escola talmúdica a Barcelona, per on van passar nombrosos i assenyalats deixebles. Les seves opinions en matèria de jurisprudència han estat adduïdes durant molts segles com a garantia per a la recta resolució dels més embrollats problemes legals i com a pedra de toc per a distingir allò que és la bona soca de la tradició d'allò que no són sinó borderissos. Tolerant, però poc innovador en matèria religiosa, Ben Adret creia en la tradició talmúdica per damunt de tota altra cosa. Va ser, tanmateix, un home atent als problemes del seu temps; un home de combat, que hagué de prendre armes, així ofensives com defensives, contra els qui atacaven el judaisme ortodox o els jueus. Va exercir el guiatge de les comunitats jueves pels camins de la pròpia història, defensant-les vigorosament dels cristians que assajaven de desencaminar-les amb un zel missioner sense aturador. És ben possible que una de les disputes que va tenir amb cristians —el text hebreu de la qual es conserva entre les seves obres—³⁶ fos amb el cèlebre dominic Ramon Martí, autor del *Pugio Fidei*. I no solament tingué cura d'intentar fer viure els individus i les famílies en pau i concòrdia, com veiem a bastament en els seus dictàmens, sinó que abordà amb determinació els problemes filosòfics i religiosos amb què la societat jueva topava. Ben Adret va actuar expeditivament, per exemple, en el cas de les pretensions profètiques i messiàniques d'Abraham Abulafiya, les quals rebutjà sense pal·liatius, tot tractant l'arrauxat Abulafiya d'ignorant i d'impiadós. També va intervenir coratjosament i honesta en

34. *Sefer ha-Hinnuch/The book of [Mitzvah] Education*, edició bilingüe a cura de Ch. Wengrov, Jerusalem, Feldheim, 1978-1989, 5 vol. Vegeu vol. II, pàg. IX-XXI i vol. V, pàg. IX-L.

35. El número 80 (ed. Feldman).

36. J. PERLES, *R. Salomó ben Abraham ben Adereth*, Breslau, 1863, pàg. 24-56 de l'apèndix hebreu. La continuació, o més aviat un text paral·lel, és el dictamen IV: 187.

la condemna a mort d'un *malsín*, o calumniador, a Barcelona, vers 1280, instat pel rei Pere a sentenciar el cas en qüestió, potser l'únic que hi hagué a Catalunya, segons la llei jueva.³⁷

D'altra banda, Salomó ben Adret fou el transmissor de les idees cabalístiques de Mossé ben Nahman, les quals aquest havia rebut a Barcelona del seu mestre Jafudà ben Jacar. Aquestes doctrines consistien en la interpretació esotèrica de passatges bíblics, transmesa oralment en cercles reduïdíssims: hom no troba enlloc de les obres de Mossé ben Nahman cap llambreg de l'enorme i complex edifici intel·lectual dels cabalistes gironins. L'aparició del *Zóhar* esvairia aviat les doctrines que Ben Adret s'esforçà a passar als seus deixebles en un moment en què a Barcelona existia també un altre corrent cabalístic: el de la càbala, anomenada extàtica, d'Abraham Abulafiya. La càbala fou un moviment espiritual integrador de múltiples tendències teosòfiques que s'imbricaren i s'entrellaçaren estretament.

Els més de 3000 dictàmens que es conserven de Salomó ben Adret són objecte encara avui de contínues reedicions.³⁸ Per ells hom pot obtenir molta informació directa no solament sobre la vida quotidiana dels jueus d'aquells temps, ans també sobre llurs opinions religioses i filosòfiques. Tota la resta de la seva vasta producció literària, tret d'una pregària amb elements cabalístics, pertany al camp dels estudis talmúdics, de la jurisprudència religiosa i dels preceptes rituals. Va escriure comentaris sobre divuit tractats del Talmud, a més de diverses altres obres. Entre elles, *Torat ha-bàyit* [La llei de la casa], dividida en set capítols, tracta de les regles que cal observar en els diferents moments de la vida familiar, perquè tot, des de rentar-se les mans fins a la unió sexual de marit i muller, sigui fet com Déu mana. D'aquesta obra, l'autor en féu un resum per facilitar-ne la consulta, "*perquè la gent té desig d'estudiar, però les angúnies d'haver-se de guanyar la vida els ho impedeixen*". El llibre dóna, resumidament, la font talmúdica justificativa de les diverses lleis. *Mishmèret ha-bàyit* [La defensa de la casa] és una contrarèplica més aviat irada a les crítiques que Aaron ha-Leví adreçà contra el llibre *Torat ha-bàyit*. Un altre treball, *Shàar ha-màyim* [Tractat sobre l'aigua], versa sobre les regles concernents als banys rituals, tema que no havia tocat en escriure *La llei de la casa*. L'escrit titulat *Avodat ha-qódesb* [El servei del santuari], dividit en dues parts principals, és dedicat a les normes que cal observar els dissabtes i les festes pel que fa al menjar, el caminar, etc. I finalment, *Perushé ha-agadot* [Comentari sobre les llegendes talmúdiques] era un comentari literal de les llegendes contingudes al Talmud, del qual comentari només resten fragments i citacions.

D'altra banda, cal assenyalar que el llibre *Minbat Quenaot* d'Abba Mari ben Mossé, de Lunel,³⁹ que reflecteix la darrera fase de la controvèrsia maimonidiana a les nostres terres, conté l'apassionada correspondència entre diversos savis occitans i catalans i Salomó ben Adret. Al capdavant, el 1305, a les seves velleses, Salomó ben Adret signà, ensems amb trenta-set col·legues de Barcelona, l'excomunicació, *hèrem*, contra els qui estudiessin "*els llibres dels grecs*", és a dir la filosofia, abans de tenir vint-i-cinc anys. D'aquesta interdicció, en fou exclosa explícitament la medicina. L'expulsió dels jueus del reialme de França un any després provocà l'esmoreïment d'aquestes lluites internes del judaisme, que no es revifaren fins als temps moderns.

D'entre els signataris de l'esmentada excomunicació, fita cabdal de la història del judaisme medieval, n'hi ha almenys un que va temptar l'exercici de la literatura. És el cabalista **Issac ben Todros**, deixeble de Mossé ben Nahman, que visqué a Barcelona

37. D. ROMANO, «Responso y repertorios documentales (Nuevos detalles sobre el caso de Vidalón de Porta)», *Sefarad*, 26 (1966), pàg. 47-52.

38. Vegeu *Callis*, 3 (1988-89), pàg. 53-56 per a més detalls.

39. Pressburg, 1838. Nova edició dins *Teshuvot ha-RASHBA*, Jerusalem, Mossad ha-Rav Kook, 1980, pàg. 225-883 dels volums I i II.

i escriví una obra intitolada *Perush al ha-mabzor* [Comentari sobre la litúrgia dels dies festius], en què exposa doctrines molt semblants a les de Salomó ben Adret.

Era també barceloní el filòsof **Zerahya ben Saltell Gracià** (o Hen), fill d'una de les famílies més il·lustres i riques de la ciutat. Zerahya se n'anà a Roma l'any 1277, però mai no deixà de proclamar els seus orígens barcelonins ni el desig de tornar-hi per ser enterrat amb els seus avantpassats.⁴⁰ Zerahya va ser considerat una veritable autoritat en la filosofia de Maimònides, gairebé el seu comentador oficial, però també fou exegeta i un prolífic traductor. Les seves traduccions d'obres filosòfiques d'Averrois, d'al-Farabí i d'Aristòtil (totes de l'àrab a l'hebreu) es consideren d'una importància excepcional. També traslladà obres mèdiques de Galè, d'Avicenna i de Maimònides (d'aquest darrer el tractat sobre el coit). Coneixent la posició intel·lectual de Zerahya, que, com Averrois, tingué cura sempre de no barrejar la filosofia amb la religió i de donar a la raó un lloc prominent, no fóra estrany que les tendències antiracionalistes que imperaven a Barcelona en aquella segona meitat del segle XIII li fessin alçar el vol i anar-se'n a Itàlia.⁴¹

Cal esmentar encara un altre autor d'aquest temps: **Cresques Vidal**, deixeble d'Aaron ha-Leví i de Salomó ben Adret, que era de Barcelona, bé que després de 1291 residí a Perpinyà durant un temps. El seu germà gran, Bonafós, va ser un dels secretaris de l'aljama de Barcelona, i ambdós eren fills, pel que sembla, de Vidal Salomó, batlle que fou de Barcelona sota Jaume I. Durant els preliminars que van precedir l'excomunicació de 1305, fou dels pocs, per no dir l'únic, que va intentar de defensar el pobre i, a més, filòsof, Leví ben Abraham, de Vilafranca del Conflent, un home savi i prudent, però d'idees avançades, que es guanyava la vida fent de tutor i ensenyant llatí, contra qui es congruà la ira dels sectors més ortodoxos del judaisme.⁴² L'obra literària de Cresques Vidal consisteix en set comentaris a sengles tractats del Talmud. El comentari sobre el tractat *Ketubot* ha estat sempre molt considerat.

Comptat i debatut, crec que cal portar aquí testimoniatge de l'únic jueu de Barcelona que va escriure algun llibre en la seva llengua vulgar, i dels seus conciutadans cristians: el català. Aquest fou **Jafudà Bonsenyor**, fill d'Astruc Bonsenyor, escrivà d'algaravia del Conqueridor. Jafudà nasqué a mitjan segle XIII i fou metge, escrivà i traductor. Vers 1298, Jaume II, *el Just*, li encomanà que fes un recull de proverbis i sentències morals: "*Com lo molt alt [...] senyor en Jaume [...] baja manat a mi [...] que yo degués ajustar e ordonar paraules de savis e de filosofos, e trer de llibres aràbichs e aquells tornar escriure en romans, etc.*", diu ell mateix al pròleg. Aquest encàrrec féu guanyar a la literatura catalana un florilegi de màximes concises de molt diverses procedències (sobretot aràbigues i hebrees), en què l'autor, sense perdre de vista la perfecció moral que l'home ha d'assolir, es mostra més aviat escamnat de la crua realitat humana: "*No diu veritat sinó fadrí e orar*".⁴³

40. Així ho diu en una lletra tramesa a Hil·lel de Verona (R. KIRCHHEIM, «Schreiben [...] am Herrn Ignaz Blumenfeld in Wien», *Otsar Nebmad*, 2 (1857), pàg. 117-143).

41. C. SRAT, *La Philosophie Juive au Moyen Âge*, pàg. 304-305; G. BOS, *Aristotle's De Anima Translated into Hebrew by Zerayyah ben Isaac ben Shealtiel Hen* (edició crítica), Leiden, Brill, 1994. Sobre la família Gracià, vegeu L. BERNER, *On the Western Shores: The Jews of Barcelona During the Reign of Jaume I, El Conqueridor, 1213-1276*, Los Angeles, University of California, 1986, pàg. 163-193, [tesi doctoral].

42. *Minbat Quenaot*, lletres 10-14 (28-32 de la nova edició). És Cresques Vidal qui diu que Leví ben Abraham es veu constret a ensenyar "*la llengua dels caldeus*", i ho diu amb mots de Dn 1:4 (emprats en el mateix sentit que en el document II de l'excomunicació de 1305). Es refereix, doncs, òbviament, a la llengua literària no jueva del seu medi, és a dir, el llatí. Cal rebutjar l'afegit del grec que fa J. SARACHEK, *Faith and Reason. The Conflict Over the Rationalism of Maimonides*, New York, 1935, pàg. 206-207, o l'afirmació que es tracta de l'ensenyament de l'àrab, com fa M. SAPERSTEIN, «The Conflict over the Rashba's Herem on Philosophical Study: A Political Perspective», *Jewish History* (Haifa), 1 (1986), pàg. 27-38 (pàg. 38, n. 23).

43. Jahuda BONSENYOR, *Libre de paraules e dits de savis e filosofos*, edició a cura de G. Llabrés, Palma de

L'any 1306 vivia també a Barcelona el traductor i poeta provençal Calònimos ben Calònimos, des d'on trameté als seus familiars una lletra justificant-se d'haverlos abandonat per més temps que no pretenia. Una de les raons que addueix per haver vingut a Barcelona és que volia estar prop de la família Hasday i poder estudiar a la seva gran biblioteca.⁴⁴ Més endavant, el 1323, dedicarà l'obra *Even boban* [Pedra de toc] a deu prohoms jueus de "Catalunya, la terra per la qual el Senyor, el nostre Déu, vetlla sol·lícitament, i on em plauria de residir".

Poc després de 1306,⁴⁵ Estorí ha-Parhí, viatger i geògraf procedent de Montpeller, autor d'una de les més antigues i detallades descripcions de Terra Santa,⁴⁶ féu cap a Barcelona, on traduí, del llatí a l'hebreu, l'*Antidotarium* d'Ermengol Blasi, aleshores metge de Jaume II.⁴⁷ També des de Montpeller arribà a Barcelona, després de 1306, Jedaia ha-Peniní. Fou metge, poeta i filòsof entusiasta de Maimònides. Respongué a l'excomunicació de 1305 amb una *Lletra apologètica* en defensa i lloança de la filosofia, i per l'honor de Provença i del mateix Ben Adret, la interdicció del qual hom desatendrà, hi diu, en favor de Maimònides.

Jurisperits i pensadors per als temps de crisi

El 1327, l'aljama de Barcelona assolí un punt culminant del desenvolupament de les seves institucions. Les ordinacions estatuïdes aquell any i aprovades per Jaume II aboliren tot càrrec comunitari obtingut per privilegi i, a semblança del Consell de Cent, establiren el Consell de Trenta. Són aquests trenta (notables, tanmateix) els qui nomenarien a partir d'aleshores els oficials de la comunitat i decidrien, per majoria de setze vots, com serien recaptats els impostos, entre d'altres coses. Aquestes ordinacions foren redactades en català i llegendes, amb amenaça d'excomunicació per als transgressors, a la sinagoga de Barcelona un dissabte.⁴⁸

Els temps de Pere III, *el Cerimoniós* (1336-1387), foren de tràngol i de mals aversans. Tot i que el 1343-44 tingué lloc la reincorporació, *manu militari*, del regne de Mallorca i dels comtats de Rosselló i Cerdanya, el país, diuen els historiadors, s'anava desgavellant de tots punts: polític, econòmic, social... Males collites, fams i epidèmies sovintejaren. El 1348, l'esclat esgarriós de la Pesta Negra emmenà també conseqüències desastroses per a la comunitat jueva, que patí, a més, assassinats i destruccions. La recuperació no fou gens fàcil.

En aquestes circumstàncies històriques és potser significatiu que **Salomó Astruc**, autor barceloní de la segona meitat del segle XIV, digui en el seu llibre *Midreshé ha-Torà* [Interpretacions de la Torà], escrit abans de 1376, que va ser testimoni d'una plaga de llagostes l'any 1359, bo i tenint el detall de contar-nos que aquestes "sempre avancen, volen i corren contra el vent, perquè si anaven en la mateixa direcció que el vent [...] aquest els entraria per les ales i, llançant-les a terra,

Mallorca, 1899. La introducció de J. R. Magdalena Nom de Déu a la seva traducció castellana d'aquesta obra (Barcelona, Riopiedras, 1990), conté dades actualitzades.

44. J. SHATZMILLER, «Meguil-lat ha-hitnatselut ha-qatan le-Calònimos ben Calònimos», *Sefunot*, 10 (1966), pàg. 9-52. A la pàg. 22 dóna algunes indicacions sobre la identificació d'aquesta família Hasday.
45. Com a conseqüència de l'expulsió dels jueus dels territoris del regne de França (inclòs el Languadoc), decretada per Felip el Bell l'any 1306, seixanta famílies jueves foren acollides per la comunitat de Barcelona, amb el permís exprés de Jaume II. Vegeu Y. T. ASSIS, «Juifs de France Réfugiés en Aragon (XIIIe-XIVe siècles)», *Revue des Études Juives*, 142 (1983), pàg. 285-322.
46. *Kaftor wa-férah* [Pom i flor], escrit el 1320, on identifica la flora i la fauna bíblica i talmúdica de la terra d'Israel emprant el vocabulari àrab (J. PRAWER, *The History of the Jews...*, pàg. 122, n. 86 i pàg. 150, n. 60).
47. J. SHATZMILLER, «Contacts et échanges entre savants juifs et chrétiens à Montpellier vers 1300», dins *Juifs et Judaïsme de Languedoc...*, pàg. 340.
48. F. BAER, *Die Juden im christlichen Spanien*, Berlin, 1929, Erster Teil, I, pàg. 250-256, doc. 189.

les mataria”. Sembla que tingué disputes orals amb cristians, ja que polemitzava contra les interpretacions que aquests feien de certs passatges bíblics.⁴⁹ Cita també alguns *midraixim* desconeguts. D'altra banda, les remarques gramaticals i lexicogràfiques que sol fer no són del tot correctes, però és curiós de veure que esmentava alguns mots i refranys catalans, bé que a vegades retraïent fantasioses etimologies populars.⁵⁰ En general, Salomó Astruc fou un sol·lícit seguidor de la filosofia de la religió, que ell aplica a l'exègesi sense gaire originalitat, i concloent-ne que els Patriarques conegueren Déu per l'especulació filosòfica. També va escriure un comentari al llibre d'Ester, que traspua subtilment el destret en què es trobaven els jueus aleshores. Es conserven d'ell dos curts comentaris a Isaïes 52:13 i al psalm 139.

En aquella època d'adversitat no fa estrany tampoc que un altre autor barceloní, **Zarc Perfet**, decidís d'escriure, el 1364, una paràfrasi poètica del llibre de Job. Ester i Job sostenen l'esperança en un capgirell favorable de la història en aquest món o el rescabament de l'infortuni en l'altre. El tema representava una veritable innovació, ja que les malaurances de Job, el més dissortat dels personatges de la Bíblia, no havien merescut mai encara de ser vessades en motlles poètics. Per aquest mitjà, Zarc Perfet cercà en realitat de posar en relleu l'eterna qüestió filosòfico-religiosa del càstig i del premi.⁵¹

Abans del 1358, data en la qual esperava la vinguda del Messies, vivia a Barcelona **Jucef ben Salom Asquenasi** (és a dir, Jucef ben Salom, *el Germànic*), descendent –i ho diem emparant-nos en G. Scholem i G. Vajda– del famós místic jueu alemany Judà el Piadós. Jucef ben Salom és l'autor d'un ampli *Perush le-Séfer Yetsirà* [Comentari sobre el Llibre de Creació], que havia estat atribuït al llenguadocià Abraham ben David (pare d'Issac el Cec) fins a temps ben recents. Hi exerceix la crítica de la filosofia des d'un punt de vista cabalístic –salvant, evidentment, Maimònides, de qui els filòsofs descreients, diu, invoquen l'autoritat–, tot proposant agosarades teories concernent les *sefirot* i els cicles còsmics, a més d'una singular doctrina de metamorfosi universal o panpsiquisme radical, que va més enllà de la simple creença en la metempsicosi, professada per tots els cabalistes, i inclou la transformació radical de tot, des d'una pedra fins a l'ànima de l'home. Va comentar també els primers capítols del *midraix Gènesi Rabbà* i va redactar unes notes cabalístiques a diversos psalms.⁵²

Són també diversos els autors que s'esforçaren a posar en hebreu alguns llibres de ciència en aquells temps que la producció original en hebreu havia decaïgut quasi del tot.⁵³ Entre 1300 i 1330, Salomó Bonissac traduï de l'àrab a l'hebreu, el *De Crisibus* de Galè.⁵⁴ L'any 1381, Jacob ben Jafudà Cabrit traslladà en hebraic, a Barcelona, els *Capitula astrologiae* d'Arnau de Vilanova, tot fent avinent que tradueix el text d'un exemplar molt defectuós i no entén gaire bé la llengua cristiana (el llatí).⁵⁵ Potser per això el llibre va ser traduït de nou dotze anys després per Salomó Abigdor, probablement a Montpeller. Un tal Abraham Cabrit redactà un

49. Comentant Ex 10:19 (pàg. 105 de l'edició de S. Eppenstein, Berlin, 1899).

50. Com ara quan ens fa avinent, en el *Comentari sobre el llibre d'Ester*, que 'audiència' ve d'*audi* + *ciència*. El rei concedeix *audiència* als seus savis per escoltar llurs paraules i saber què cal fer.

51. H. SCHIRMANN, *Ha-sbirà ha-ivrit bi-Sefarad u-vi-Provence*, Jerusalem, Bialik Institute i Devir, 1961, vol. IV, pàg. 544-546.

52. *Perush qabalí li-Ve-Resbit Rabbà*, a cura de Moshé Hallamish, Jerusalem, Magnes Press, 1984. La introducció conté informació actual sobre la vida i l'obra de l'autor.

53. L. GARCÍA-BALLESTER, L. FERRÉ i E. FELIU, 'Jewish Appreciation of Fourteenth-Century Scholastic Medicine', *Ostris*, 6 (1990), pàg. 85-117.

54. M. STEINSCHNEIER, *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Berlin, 1893 [reimpresió: Graz, 1956], pàg. 652.

55. STEINSCHNEIER, *Die hebräischen Übersetzungen...*, pàg. 783.

comentari sobre els *Aforismes* d'Hipòcrates, que no ha estat conservat; mentre que un Issac ben Abraham Cabrit (fill de l'anterior?) traduí, el 1403, l'*Expositio in Antidotarium Nicolai* de Joan de Sant Amand.⁵⁶ Però aquests dos darrers potser eren perpinyanesos.

L'any 1367, l'infant Joan féu empresonar durant un temps diversos membres de rang de la comunitat jueva de Barcelona per una acusació, feta contra tota la comunitat, d'haver comprat, a un lladre, un copó que contenia unes hòsties consagrades. L'acusació era falsa. Però entre els personatges que foren posats presos per un temps hi havia tres de les figures més eminents de la cultura hebrea del segle XIV a Catalunya: Nissim ben Rovèn, Issac ben Sésset Perfet i Hasday Cresques.

Nissim ben Rovèn, el Gironí (nat vers 1310) fou metge, com tants altres rabins de l'Edat Mitjana; se sap que Pere III el cridà perquè assistís l'infant Joan en una malaltia. No sembla que intervingués gaire en els afers socials i polítics de la comunitat, sinó que s'ocupà sobretot de donar continuïtat a l'escola talmúdica que havia dirigit Salomó ben Adret i des d'aquest últim reducte antimaimonista es dedicà a combatre el racionalisme filosòfic. Però sí que maldà, l'any 1352, per fer venir a "*la ciutat que el meu cor estima, la il·lustre Barcelona*", com diu ell mateix, el rabí Péret ha-Cohen, transmetent lletres a les aljames de fora de Barcelona i cercant el suport de gent acabalada, com ara Mossé Natan, de Tàrrega, per poder pagar un sou digne a l'esmentat rabí.⁵⁷ D'altra banda, l'any 1354 hi hagué a Barcelona un intent de coalició de les aljames de la Corona d'Aragó a l'efecte de millorar la situació en què les deixaren els avalots produïts arran de la Pesta, i hom redactà uns acords, signats només pels tres delegats que en tingueren la iniciativa, per mirar d'aconseguir un cert nombre de provisions i butlles que els permetessin de revifar la vida econòmica i social de les comunitats. Baer creu que Nissim ben Rovèn intervingué en la redacció d'aquests acords.⁵⁸

Nissim ben Rovèn escriví comentaris sobre diversos llibres de la Bíblia i sobre diferents tractats del Talmud. Es conserven d'ell també dotze homilies, quatre cartes i vuitanta-set dictàmens jurídics, molt valuosos per a la coneixença dels problemes i els temors que acoraven els jueus d'aquells temps i d'aquestes terres. Rabí Nissim no fou, pel que sembla, gens partidari de la càbala, segons reporta el seu deixeble Issac ben Sésset Perfet en un dictamen, el número 157. El deixeble explica que el mestre havia dit en certa avinentesa que "*rabí Mossé ben Nahman, de bona memòria, es va engolfar massa en les creences cabalístiques; però jo no m'endinsaré pas en aquesta ciència, car no l'he rebuda de boca de cap savi cabalista, tot i que he vist els comentaris sobre els secrets de rabí Mossé ben Nahman, els quals, en veritat, no revelen els fonaments d'aquesta ciència, ans en destapen un pam i n'amaguen dos. Això fa que sigui molt fàcil d'esgarriar-s'hi i que jo m'hagi estimat més de no ocupar-me en secrets d'aquests*". Nissim ben Rovèn morí l'any 1376 segons un document en què el seu fill declarà ser-ne hereu universal.⁵⁹

Issac ben Sésset Perfet va néixer l'any 1326 en el clos d'una distingida família de Barcelona, on actuà en els afers comunitaris fins que el 1373 es va veure obligat, sia per raons econòmiques sia per discòrdies amb l'oligarquia local, a anar-se'n a exercir el càrrec de rabí a Saragossa. La seva actitud rigorosa en qüestions

56. STEINSCHNEIER, *Die hebräischen Übersetzungen...*, pàg. 806.

57. T. ALSINA i E. FELIU, «Mossé Natan, poeta hebreu de Tàrrega», dins *Constitució de l'Associació d'Estudiosos del Judaisme Català*, Tàrrega, Museu Comarcal, 1985, pàg. 18-19.

58. E. FELIU, «Els acords de Barcelona de 1354», *Calls*, 2 (1987), pàg. 145-163; J. RIERA I SANS, «Guia per a una lectura comprensiva dels acords», *Calls*, 2, pàg. 164-179.

59. El reporta L. Feldman a la seva edició dels dictàmens de rabí Nissim: *Sheelot u-teshuvot ha-RAN*, Jerusalem, Institute Schalem, 1984, pàg. 22 (tot indicant que fou el Dr. David Romano qui li assenyalà l'existència d'aquest document).

de moral i de religió el va fer estar en pugna amb les famílies que dominaven a l'Aragó i es va veure de nou constret a traslladar-se a València el 1385. En el moment dels avalots de 1391 era al capdavant de les aljames valencianes i, forçat per les circumstàncies, es va haver de batejar, prenent el nom de Jaume de València.⁶⁰ Tanmateix, a la fi de 1392 o a la primavera de 1393 fugí al nord d'Àfrica i morí a Alger el 1408. Issac ben Sésset fou considerat un sant baró del judaisme, ple de zel per la reforma dels costums. Molts jueus piadosos han anat a Alger a pregar a la seva tomba fins als nostres dies. Fou deixeble de Pérets ha-Cohen i Nissim ben Rovèn, i amic i col·lega de Hasday Cresques. Va escriure comentaris a alguns tractats talmúdics; però el seu llegat més important per a nosaltres són els més de cinc-cents dictàmens que ens han pervingut d'ell, els quals van influir poderosament Yosef Caro, l'autor del *Shulban arukh*, l'obra jurídica del segle XVI que ha marcat el judaisme fins avui.⁶¹ Aquests dictàmens reflecteixen força bé les condicions de vida del seu temps, sobretot a les terres de la Corona d'Aragó i del nord d'Àfrica. I ens assabenten de coses ben significatives, com ara que a Saragossa hom llegia el llibre d'Ester en llengua vulgar, perquè les dones no entenien l'hebreu, cosa a la qual Issac ben Sésset s'oposa. O ens diu la seva opinió, potser massa fervent, que Aragó i València eren un desert comparades amb un centre de cultura com Barcelona... Issac ben Sésset sembla moderadament favorable a l'estudi de la filosofia, mentre "*els llibres dels grecs*" no contradiguin creences fonamentals jueves, com la creació del no-res o l'acció de la Providència damunt els individus. També va escriure algunes poesies.

A la segona meitat del segle XIV vivia a Barcelona **Jucef ben Habiba**, autor de comentaris a diversos tractats talmúdics sota el nom de *Nimuqué Yosef* [Les interpretacions de Josep]. El seu comentari a *Berakhot* fou escrit després de 1376, és a dir, quan Nissim ben Rovèn ja era mort. És l'única data evident dels seus escrits.⁶²

Entorn de 1340 va néixer a Barcelona el que seria el darrer, però també un dels més grans pensadors jueus de Catalunya: **Hasday Cresques**. El 1367 era ja un dels secretaris de l'aljama, càrrec que exercí en circumstàncies força bel·ligerants, car les lluites internes de la comunitat, fruit de profunds conflictes socials i polítics, havien creat una atmosfera de recel i de denúncies que no acabà fins el 1391. El 1389, quan devia ranejar els cinquanta anys, acceptà el càrrec de rabí de Saragossa, on el 1390, reconegut ja com a dirigent alhora polític i espiritual dels jueus aragonesos, fou nomenat jutge. A partir de 1387 va ser un dels entrants de la cort de Joan I i Violant de Bar; allí coincidí amb Bernat Metge, amb qui sembla que tingué una cordial relació social i intel·lectual, que alguns investigadors intenten de fer sortir a la llum.⁶³ L'estiu de 1391, Bernat Metge expedí diverses cartes, on el rei i la reina manaven a les autoritats religioses i civils que protegissin els jueus, tot esmentant concretament el fill i els familiars de Hasday Cresques, "*servidor e familiar nostre*", pels "*molts e agradables serveys a nós fets per n'Azday Cresques, juheu de casa nostre*". El 1391, quan el poble, alçat en avalot, escometé el call de Barcelona, ell es trobava a Saragossa. A la carta que adreçà a Avinyó dos mesos després, fent l'avaluació política i religiosa d'aquella terrabastada, diu que entre els 250 morts que hi hagué a Barcelona hi havia el seu fill. L'avalot va rompre en escriuix la comunitat jueva de Barcelona; malgrat els esforços desplegats per Hasday Cresques per res-

60. J. RIERA I SANS, «El baptisme de Rabí Ishaq ben Sésset Perfet», *Calls*, 1 (1986), pàg. 43-52.

61. Aquests dictàmens han estat reeditats recentment: *Sheelot u-teshuvoth le-ha-RIBASHI*, Jerusalem, Makhon Or ha-Mizrah, 1993.

62. *Nimuqué Yosef* (tractat *Berakhot*), editat per Or ha-Ganuz, Bené Beraq, 1985, conté una curta introducció amb indicacions sobre el lloc d'origen d'aquest autor.

63. W. Z. HARVEY, «L'ànima: un tema comú a rabí Hasday Cresques i Bernat Metge», *Calls*, 4 (1990), pàg. 53-65.

taurar-la (el rei mateix l'hi instà), la vida jueva no hi pogué tornar a brostar. N'havia estat arrencada de soca-rel.

L'obra literària de Hasday Cresques, probablement escrita només en part a Barcelona, té tota l'esplendor d'un sol que es pon. Els conflictes de l'interior del judaisme i els atacs de l'exterior la fan roent. L'any 1398, quan feia vint anys que els cristians tenien dos papes, diu ell mateix, va escriure el *Séfer bitul iqaré ha-notserim* [Llibre de la refutació dels dogmes cristians], on, amb arguments filosòfics fa la crítica de les doctrines fonamentals del cristianisme, fent servir, curiosament, els principis aristotèlics que tant avorria.⁶⁴ Sembla, però, que el llibre no anava adreçat als cristians (contràriament al que havien pensat molts estudiosos) sinó als conversos jueus, que eren gent il·lustrada i coneixedors d'Aristòtil, com pensa Lasker. Intentà emprar llurs armes. El fet, versemblant, que sapiguessin poc hebreu, el va induir, a més, a escriure'l en "*la llengua de la seva terra*", segons que diu el traductor que el va posar en hebreu el 1451, tot intercalant-hi comentaris. "*La llengua de la seva terra*" era, evidentment, el català; però no es pot descartar d'entrada que es referís a l'aragonès, ja que feia molts anys que Hasday Cresques vivia a Saragossa. Una altra obra menor, i possiblement la primera que va escriure, és la *Derashat ha-Pésah* [Sermó de Pasqua]. És un sermó filosòfic que havia romàs quasi totalment oblidat, però que ha estat redescobert i publicat recentment.⁶⁵ Amb una certa tendència a la codificació (dels preceptes de la Pasqua), aquest llibret il·lumina la posició de Hasday Cresques sobre el determinisme, el lliure albir, la fe i la doctrina dels miracles.

Tanmateix, l'obra magna de Hasday Cresques és el llibre *Or Adonai* [La llum del senyor], en què arremet contra el racionalisme filosòfic en general i contra Maimònides i Leví ben Guersom en particular, però una mica de biaix, car l'atac de front és contra Aristòtil. L'Estagirita començà a treure el cap en la filosofia jueva medieval per la finestra oberta per Saadia Gaó el segle x a Babilònia, hi esdevingué com de casa per l'obra de Maimònides, i per mà de Leví ben Guersom, sempre havent passat per Averrois, assolí els darrers reductes del pensament jueu. Tots ells pensaven que la raó, tret distintiu de l'home, havia de tenir prioritat fins i tot en la interpretació de la Bíblia, i que era per l'intel·lecte que l'home esdevenia immortal. Però per Hasday Cresques, l'obra de Maimònides, per qui sent un gran respecte, no respon a les condicions necessàries per al coneixement i el compliment dels preceptes, és a dir, per al temor i l'amor de Déu, que és allò –i no pas el coneixement dels intel·ligibles– que ens fa guanyar l'altra vida. Maimònides, arriba a dir Cresques, cometé l'error de voler fonamentar la Llei de Moisès damunt les frèvoles premisses dels filòsofs. D'altra banda, critica violentament la doctrina de Leví ben Guersom que restringeix el coneixement i per tant la cura que Déu té de les criatures i de les coses particulars. Considerat tot, la culpa d'aquesta situació la té la ciència aristotèlica, contra la qual gira el nostre filòsof armes esmoladíssimes, criticant a fons els conceptes d'infinit, d'espai i de buit, de temps i de moviment, de matèria i de forma. És tota una nova concepció del món que traspunta en Hasday Cresques, que fou una de les personalitats més importants del corrent filosòfic que provocà la desintegració de l'aristotelisme medieval i aplanà el camí per a la física i la filosofia novelles. Cresques només és antiracionalista perquè nega la supremacia de la raó, però no perquè l'abomini o no sàpiga servir-se'n. Calia fer el judaisme independent d'Aristòtil, fonamentant-lo més en l'aspecte espiritual de l'home que no en l'intel·lectual. A les doctrines de Cresques hom troba influències de Judà ha-Leví i la Càbala.

64. Editat, a cura de D. Lasker, per la Universitat Bar Ilan el 1990 (la referència als dos papes és a la pàg. 76). El mateix erudit n'ha publicat una traducció anglesa: *The Refutation of the Christian Principles by Hasdai Crescas*, Albany, State University of New York Press, 1992.

65. *Derashat ha-Pésah le-Rabí Hasday Cresques*, a cura d'Aviézar Ravitzky, Jerusalem, The Israel Academy of Sciences and Humanities, 1988.

Bé que tingué deixebles, Cresques no reeixí a crear escola dins el judaisme. L'atac contra Maimònides, l'àguila de la sinagoga, va causar indignació en molts sectors i l'expansió de les doctrines de Cresques fou aturada. Paradoxalment, algunes de les seves idees s'esmunyiren fora del judaisme, o quasi, i es retroben en Pico de la Mirandola, Giordano Bruno i, sobretot, Spinoza, però en sistemes de pensament que no tenen res a veure amb el d'ell. A la introducció de *Or Adonai*, Cresques explica que la seva intenció, mai no realitzada, és d'escriure'n una segona part, que s'intitularà *Ner Mitswà* [El llumener del precepte], de caràcter jurídic. Tot fa creure, doncs, que Cresques es proposava de substituir no solament l'obra filosòfica, la *Guia dels Perplexos*, sinó també el codi legal, el *Mishné Torà*, els dos puntals que Maimònides havia clavat tan profundament en el judaisme.⁶⁶

A recer de la família de Hasday Cresques van treballar diversos autors de la segona meitat del segle XIV que no eren pròpiament barcelonins. Per exemple, Abraham ben Judà Leon, de l'illa de Càndia, que va escriure a Barcelona el llibre *Even ha-sbetiyà* [La pedra del fonament] l'any 1378, segons que diu en el colofó del manuscrit: "*Acabat i fímit l'any 1378, a la ciutat de Barcelona, a casa del meu senyor, el savi perfecte i piados, mall poderós, fidel i generós, l'honorable Don Hasday Cresques...*".⁶⁷ Esmement també el misteriós Profiat Duran, gramàtic i polemista d'empenta, nat potser a Perpinyà.⁶⁸

La fi

La fi de la molt antiga i molt culta comunitat jueva de Barcelona, representant d'un poble i d'una cultura mil·lenaris, fou no solament tràgica ans també iniqua. Com tantes altres aljames, l'any 1391 esdevingué la rodella contra la qual el poble cristià va tirar les sagetes incendiàries enceses pels conflictes socials i polítics d'aquells moments, i atacades pel fanatisme religiós. En restà completament destruïda. L'any 1401 el rei Martí prohibí el restabliment de cap comunitat jueva a Barcelona; i el 1424, Alfons IV confirmà aquesta interdicció a perpetuïtat.

Alguns anys abans, Saltell Gracià,⁶⁹ en una lletra tramesa a Issac ben Sésset i el seu germà En Cresques, demanant-los llur opinió sobre una qüestió jurídica, havia coronat les lloances dels dos eminents germans, convertint una vella dita talmúdica, que es referia a Terra Santa, en una bella lloança de la ciutat que els havia vist néixer: "*L'aire de Barcelona fa savis els seus fills*".⁷⁰ Alguns anys després, havent viscut els avalots de 1391 a València, una altra de les aljames que no tornà a alçar el cap, Issac ben Sésset es planyia amargament de la destrucció d'aquestes comunitats:

*La meva terra m'és tancada
eternament amb forrellats.
La porta ha estat barrada
i hem restat desconhortats.
Tota planta s'hi és marcida
i la ciutat de l'esplendor
jeu profanada i aterrida.⁷¹*

66. L'obra de Hasday Cresques figura a totes les històries de la filosofia jueva medieval. La més recent és C. SIRAT, *La Philosophie Juive au Moyen Âge*, p. 398-411.

67. *Jerusalem Studies in Jewish Thought*, 3 (1983-4), p. 525.

68. E. FELIU, «Profiat Duran: Al tehí ka-avotekha», *Calls*, 1 (1986), p. 53-77.

69. Prohom de la família Gracià (Hen, en hebreu), que succeí a Nissim ben Rovèn com a rabí de la comunitat de Barcelona.

70. Aquesta lletra precedeix el dictamen 369 d'Issac ben Sésset Perfet. L'atribució de l'ús de la dita a aquest darrer rabí feta per alguns erudits és errònia: per exemple, I. LOEB, «Liste nominative des Juifs de Barcelone en 1392», *Revue des Études Juives*, 4 (1882), p. 64. També ho és l'atribució a Judà al-Harizí que vam fer Jaume Riera i jo a *Poemes hebraics de jueus catalans*, Barcelona, 1976, p. 53.

71. H. SCHIRMANN, *Ha-sbirà ha-iriv* vol. IV, p. 560; *Poemes hebraics...*, p. 161, amb alguna petita variant.